

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۱۱/۱۷

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۵/۳۱

بررسی ساختار فرمی طرح و نقش قالی‌های اصیل کردی خراسان (رضوی، شمالی)*

اکرم بخشی

دانشجوی کارشناسی ارشد فرش، دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز

علی وندشعاری (نویسنده مسئول)

استادیار، دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز

E-mail: a.vandshoari@tabriziau.ac.ir

چکیده

کردهای نواحی خراسان معروف به «کُرم‌انج» در بخش شمالی این منطقه زندگی می‌کنند که در دوره سلطنت صفویان به خراسان منتقل و در شمال این استان پهناور اسکان داده شدند. با جابه‌جایی‌های صورت پذیرفته در اسکان کردها از غرب ایران و قفقاز^۲ به شمال خراسان و به دلیل مجاورت آن‌ها با تراکمه و بلوچ از سنت‌های متداول در قالیبافی این اقوام نیز به حکم همجواری برداشت‌هایی کرده‌اند. هدف مقاله بررسی ساختار طرح و نقش و تنوع قالی‌های اصیل کردی منطقه خراسان است. این تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی بوده و به بررسی عناصر تشکیل دهنده طرح و نقش قالی‌های کردی خراسان (ترنج، لچک، نقش مایه‌ها) در هر دو ناحیه کردنشین (خراسان رضوی و شمالی) پرداخته است. روش جمع‌آوری

اطلاعات در پیشینه به شیوه کتابخانه‌ای و شناسایی نمونه قالی‌ها به شیوه میدانی به دست آمده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد طرح و نقش قالی‌های کرد خراسان تنوع زیاد و ساختار مشابهی در طرح و نقش دارد. نقش مایه‌های به کار رفته برگرفته از طبیعت پیرامون زندگی مانند اشیاء متداول روزمره، جانوران، گیاهان و برخی نقوش کاملاً انتزاعی انسانی است و برخی از طرح‌ها و نقوش به کار رفته از تولیدات اختصاص به این منطقه داشته که نقش‌های به کار رفته در آنها از نوع هندسی و با الگویپذیری از عوامل پیرامونی چون طبیعت، باورها و اعتقادات است.

واژه‌های کلیدی: قالی، طرح و نقش، کرد، خراسان.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول با عنوان «مطالعه تطبیقی طرح و نقش قالی‌های کردی خراسان، با منطقه کردستان در طی سه دهه اخیر و ارائه یک اثر طراحی مبتنی بر مطالعات» و به راهنمایی دکتر علی وندشعاری در دانشگاه هنر اسلامی تبریز است.

■ مقدمه

فرش‌های عشایری و روستایی ممتازترین نوع بداهه‌آفرینی زیبایی در فرش ایران محسوب می‌شوند، که بسیاری از نقوش به کار رفته در این دستباف‌ها به نمادی از اعتقادات خالقین آن‌ها مبدل شده است. آمیخته شدن این نقوش با آداب، رسوم و فرهنگ رایج در هر قوم سبب شکل‌گیری طرح‌های متفاوت شده که معرف شاخصه هنری و هویت منحصر به فرد آن قوم و دستباف‌هایشان است. در این میان قوم کرد یکی از بزرگ‌ترین و قدیمی‌ترین اقوام شاخص در ایران محسوب می‌شود، که گروهی از آنان با عنوان کردهای شمال خراسان، طی دوران سلطنت صفویان برای جلوگیری از تاخت و تاز بیگانگان در نواحی خراسان، از نواحی غربی ایران به این منطقه کوچانده شدند.

قالی‌های کردی خراسان عمدتاً بدون نقشه و حفظی‌باف بوده‌اند و در مواردی نیز برخی از دستباف‌هایشان ذهنی‌باف نیز هستند. الهام از طبیعت، گرایش به انعکاس اشیاء پیرامون مورد علاقه و حیوانات در این قالی‌ها تجسم چشمگیری دارند. با جابه‌جایی‌های صورت گرفته گروهی از کردهای نواحی غربی ایران به خراسان تعدادی از قالی‌ها تحت تأثیر نشانه‌های قالی روستایی کرد غرب ایران بافته می‌شود و در عین حال تعدادی از قالی‌های بافته شده در این منطقه طرح و نقش‌مایه‌های مختص به خود را دارند.

در این تحقیق با توجه به تحقیقات میدانی صورت پذیرفته توسط نگارندگان، از واژه «اصیل» برای تعدادی از قالی‌های کردی خراسان استفاده شده است؛ به این علت که بافت طرح و نقش قالی‌های این حوزه منحصر به سایر مراکز بافندگی همجوار خراسان از جمله بلوچ و ترکمن نیست و نیز تلاش شده است تا ساختار کلی طرح و نقش قالی‌های اصیل کرد خراسان

(رضوی و شمالی) شناسایی و معرفی دقیق نمونه‌ها به همراه ارائه جزئیات باشد.

هدف، سؤال‌ها، نوع تحقیق، روش جمع‌آوری اطلاعات و جامعه آماری

هدف اصلی تحقیق مستندنگاری طرح و نقش قالی‌های امروزی کرد خراسان، بر اساس اطلاعات کاملاً میدانی، و معرفی و شناخت ساختار انواع طرح و نقوش قالی‌های رایج و امروزی کردی اصیل در استان‌های خراسان رضوی و خراسان شمالی است. در این خصوص، با توجه به اهمیت و گستردگی اقوام کردنشین در ایران، استان خراسان مهم‌ترین مرکز سکونت اقوام کرد در شرق کشور محسوب می‌شود. به نظر می‌رسد به علت جابه‌جایی‌های صورت پذیرفته این اقوام از غرب کشور به نواحی شرق تحولات به وجود آمده در طرح و نقش سبب شکل‌گیری ساختار متنوعی در تولیدات آن‌ها شده است. با این حال، تولیدات غنی موجود در این منطقه سهم چشمگیری در پژوهش‌های صورت پذیرفته در حوزه فرش ندارد و این بررسی موجب می‌شود تا گام‌های مؤثری در شناخت طرح و نقش قالی‌های مذکور برداشته شود. به همین دلیل، مقاله به چگونگی طرح و نقش و تنوع ساختار در طرح قالی‌های اصیل منطقه و عناصر تشکیل‌دهنده طرح قالی‌های بافته شده شامل ترنج، لچک، متن و حاشیه پرداخته است. برای نیل به اهداف تحقیق، سؤالات اصلی عبارت‌اند از:

الف) تنوع طرح و نقش‌های قالی‌های اصیل کردی خراسان بر اساس مطالعات میدانی چگونه است؟
ب) عوامل پیرامونی و محیطی چه تأثیری در به کارگیری طرح‌ها و نقوش قالی‌های کردی خراسان داشته است؟

نوع تحقیق توصیفی-تحلیلی و نتایج با رویکرد کیفی به دست آمده است. جمع‌آوری پیشینه تاریخی

است. با این طبقه‌بندی کلی، مجموعه قالی‌های شناسایی شده با عنوان قالی‌های اصیل کردنشین خراسان معرفی شده‌اند تا بتوان ساختار کلی آن‌ها را با توجه به طبقه‌بندی خاص و جزئی‌تر نیز بیان کرد.

پیشینه و ادبیات تحقیق

بررسی منابع مستند و انتشار یافته با موضوع تحقیق نشان می‌دهد که برای شناسایی طرح‌ها و نقوش قالی‌های کردی خراسان مجموعه مدون و جامعی وجود ندارد و نیز پژوهشی جامع از بررسی دستباف‌های مناطق روستایی کردنشین خراسان در سال‌های اخیر مشاهده نشده و مطالعات صورت پذیرفته در این زمینه موردی یا مرتبط با کلیه کردهای ایران و بیشتر حول محور شناسایی گلیم‌ها و بعضاً در مورد قالی منطقه بوده است. در بررسی پیشینه می‌توان به مطالعاتی دست یافت من جمله در کاظم‌پور و سلیمانی (۱۳۹۱) که به ویژگی‌های معنوی و درونی دستباف‌های خراسان شمالی و امکان طراحی نشانه از میان نقوش پرداخته‌اند.

از نمونه تحقیقاتی که با نگاه اجمالی به شناسایی قالی‌های کردی ایران پرداخته‌اند، می‌توان از طرح سالار حسن‌زاده (۱۳۸۱) نیز نام برد که مباحث کلی کردهای غرب ایران را بیشتر در بر می‌گیرد. همچنین طرح دیگری از حسین کمندلو (۱۳۹۱) موجود است که با حمایت مرکز ملی فرش ایران تنظیم شده است. این طرح به ارائه سابقه تاریخی اقوام کرد خراسان، ایل‌ها و طوایف ساکن در استان خراسان شمالی به همراه معرفی تعدادی از طرح‌های قالی منطقه و تنوع قالی‌های این منطقه پرداخته است. جواد براتی در پایان‌نامه کارشناسی خود در حدود دو دهه قبل با عنوان «قالی‌های کرد خراسان» ایل‌ها و طوایف کردی و نیز تعدادی از قالی‌ها و گلیم‌های منطقه را معرفی کرده است. در مورد کتاب پژوهشی در فرش

کردهای خراسان کتابخانه‌ای و شناسایی نمونه قالی‌ها به صورت میدانی و توسط نگارندگان انجام گرفته است. برای کار میدانی ابتدا مناطق روستایی کردنشین خراسان رضوی و خراسان شمالی شناسایی و سپس، با بررسی نواحی و روستاهایی که بافندگی داشته‌اند، نمونه قالی‌ها انتخاب و عکاسی شده‌اند. جامعه آماری مورد بررسی در پایان‌نامه، با توجه به تقسیمات استانی و پراکندگی مناطق روستایی کردنشین خراسان، شامل ۱۶ روستا و ۲۶ نمونه قالی از استان خراسان رضوی و نیز ۲۸ روستا و ۳۴ نمونه قالی از استان خراسان شمالی بوده است. در این میان، با توجه به هدف پژوهش با عنوان بررسی قالی‌های اصیل کردی در خراسان، از میان کل جامعه آماری ذکرشده در پایان‌نامه به روستاهایی با طرح‌های اصیل استناد شده است که تعداد مناطق انتخاب‌شده با طرح قالی‌های اصیل از منطقه خراسان رضوی ۱۳ روستا و از مناطق کردنشین خراسان شمالی ۲۱ روستا بود به عنوان جامعه هدف در تحقیقات میدانی مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین تعداد تخته قالی‌های به دست آمده از روستاهای خراسان رضوی ۱۶ نمونه و خراسان شمالی ۲۳ نمونه و در مجموع ۳۹ نمونه بود که به عنوان جامعه آماری تهیه شده از قالی‌های اصیل کرد خراسان در پژوهش حاضر مورد مطالعه قرار گرفته است. جامعه آماری قالی‌ها به شکل هدفمند (غیرتصادفی) و بر اساس فراوانی موجود در منطقه انتخاب شده است. با توجه به تنوع ساختار طرح و نقوش قالی‌های جامعه آماری در مناطق روستایی کردنشین و برای شناسایی بهتر طرح‌های اصیل کردی خراسان، به تفکیک قالی‌ها بر اساس طبقه‌بندی‌های رایج در طرح و نقش پرداخته شده است، که در این میان طرح‌های قالی در جامعه آماری شامل ۹ دسته کلی قالی‌های لچک‌دار، لچک‌دار بدون ترنج، ترنجی‌ها (حوضی)، قابی (خشتی)، قاب قابی، واگیره‌ای (بندی)، سراسری، محرابی، محرمان

ایران (۱۳۹۰) و کتاب *برگی از قالی خراسان* (۱۳۷۵) تورج ژوله اشارات بسیار مختصری به شهرستان‌های کردنشین خراسان داشته است. از جمله منابع مکتوب دیگر در زمینه قالی‌های کردی می‌توان به *Tribal Rugs* (1978) که فرش‌های عشایر کردی را در یک بخش، و همچنین کتاب *Oriental Rugs* (2010) که به قالی‌های کردی بدون اشاره مستقیم به مناطق یا اقوام بافنده پرداخته است، اشاره کرد. آلستر هال^۳ نیز در سال ۱۹۹۶ در کتاب *گلیم‌های ایرانی* در مطلبی کوتاه به گروه‌ها و نژادهای باستانی در ناحیه خراسان پرداخته است. همچنین کتاب *فرش‌های کردی*، که در سال ۱۹۸۸ ویلفرید اشتانزر^۴ در وین آن را به چاپ رسانده است، مجموعه‌ای تصویری است از نمونه‌های قالی‌های کردی خراسان که به نوعی مهم‌ترین منبع در پیشینه محسوب می‌شود. جواد یساولی در کتاب خود، *مقدمه‌ای بر شناخت قالی ایران* (۱۳۷۵)، مطالبی مختصر در مورد تاریخچه قالی‌های کردی ارائه کرده است. کلیم‌الله توحیدی اوغازی در کتاب *شش جلدی حرکت تاریخی کرد به خراسان* در دفاع از استقلال ایران (۱۳۶۴) به تاریخ گسترده مهاجرت و جابه‌جایی اقوام کرد ساکن در شمال خراسان پرداخته است. اشارات مختصری در نوشته‌های حسین یآوری، سید جلال‌الدین بصام و محمدجواد نصیری به تاریخچه و نژاد، طرح‌ها و اسلوب‌های بافندگی قالی‌های کردی شده است. لذا، با توجه به اطلاعات به دست آمده از منابع پیشین، در این پژوهش بر اساس مطالعات تمام‌میدانی، که در سال ۱۳۹۴ توسط نگارندگان انجام شده است، به شناسایی، مطالعه و بررسی طرح و نقش قالی‌های اصیل کرد خراسان (رضوی و شمالی) و نیز بررسی طراحی (ساختار) پرداخته شده تا بتوان، با مقایسه نمونه‌های موجود، به شناخت فرم‌ها و همچنین شمایی کلی از طرح و نقش قالی‌های کردی خراسان که هم‌اکنون بافت آن‌ها به فراموشی سپرده

شده است دست یابیم.

تاریخ قالیبافی کردی (گرمانج) ساکن در منطقه خراسان

با استناد بر پیشینه تاریخی، کردهای نواحی خراسان در دوره صفویه به شهرستان‌های کنونی واقع در بخش شمالی این استان انتقال یافته‌اند (میرنیا، ۱۳۶۸، ۴۹). طرح‌ها و اسلوب‌های بافندگی آن‌ها، که در اصل متأثر از دیگر نقاط بافندگی ایران مانند قفقاز، تراکمه و بلوچ‌ها است، به حکم هم‌جواری از سنت‌های متداول در قالیبافی این اقوام تأثیر گرفته؛ چنانچه فرش‌هایی با طرح‌های ترکمنی و نیز حاشیه‌هایی کم و بیش مشابه آنچه در قفقاز معمول است نیز در میان بافته‌های آن‌ها نیز دیده می‌شود (نصیری، ۱۳۸۵، ۲۷).

با وجود این، برخی از طرح‌ها و نقوش به کار رفته در بافت قالی‌های کردی خراسان نقوش خاص و انحصاری این اقوام نیز محسوب می‌شود. با مقایسه نمونه قالی‌ها در جداول بعدی و نیز قدمت ترتیبی مناطق سکونت کردهای ساکن در خراسان، چنین به نظر می‌رسد که تأثیرپذیری سنت‌های بافندگی این مردمان در زمینه طرح و نقش قالی کردی خاص کردهای ساکن در منطقه خراسان است؛ لذا باید توجه داشت که پردازش طرح و نقش قالی به عنوان زیرمجموعه‌ای از آداب و رسوم فرهنگی کردهای خراسان می‌تواند نشان خوبی در شناسایی قالی‌های کردی این منطقه همزمان با مهاجرت و اسکان در دیگر نواحی ایران به شمار آید.

شرح جامعه آماری و مناطق روستایی بررسی شده کردنشین در خراسان رضوی و خراسان شمالی

مطالعات میدانی نشان داد که کردها در نواحی خراسان به سه گروه ایل‌ها و طایفه‌های کوچرو، نیمه‌کوچرو و نیز یکجانشین «اسکان یافته» تقسیم می‌شوند. اکثر

هستند. با توجه به مطالعات صورت پذیرفته در بین مناطق ذکر شده بیشترین جمعیت کردنشین در شهرها و بخش‌های روستایی قوچان، شیروان، بجنورد و اسفراین ساکن‌اند. جامعه آماری موجود از این مناطق نشان می‌دهد که ۱۶ نمونه از استان خراسان رضوی و ۲۳ نمونه از استان خراسان شمالی مورد بررسی قرار گرفته است.

اسلوب و ویژگی‌های فنی بافت در قالی‌های کردی خراسان، با گره متقارن^۹ و دارهای مورد استفاده، با استناد بر پیشینه مطالعاتی، از نوع افقی^{۱۰} بوده است؛ اما مطالعات میدانی نشان می‌دهد که امروزه با تغییرات صورت پذیرفته در نحوه سکونت، بافت قالی‌های کردی در مناطق روستانشین بر روی دارهای عمودی^{۱۱} انجام می‌شود.

در ادامه، جدول ارائه شده نشان دهنده جغرافیای بررسی شده جامعه آماری است که در این پژوهش قالی‌های کردی آن‌ها بررسی و معرفی شده‌اند.

جدول ۱. طبقه‌بندی مناطق روستایی کردنشین خراسان (رضوی و شمالی) بررسی شده در جامعه آماری صورت گرفته

خراسان رضوی - روستاهای کردنشین						
قوچان	امام‌قلی	بَرَدَر	برج زیدانلو	سالان قوچ	عمارت	کُچنانلو
	یوسف‌خان					
چناران	گوری					
درگز	گندآب	درگز				
کلات	ژرف	لایین کهنه				
خراسان شمالی - روستاهای کردنشین						
اسفراین	پای جُوین	کَپز	اَرْدُغان	ده پرچین		
بجنورد	باغچق	بیدک	چخ ماق قلی	گریوان	آدینه قلی	پاکوتل

کوچ‌نشینان در خراسان پراکنده شده‌اند و با دیگر مردم روستاها اختلاط یافته‌اند، اما هنوز تعدادی از کردهای ساکن خراسان^۵ زندگی عشیره‌ای خود را حفظ کرده‌اند و در دامنه‌های کوه‌های هزارمسجد و ارتفاعات اطراف قوچان، بجنورد، شیروان، چناران، درگز تا نواحی سرخس به بیلاق و در مناطق مراوه تپه، گنبد کاووس و حوالی جنوب خراسان در قشلاق به سر می‌برند. سایر اقوام کردنشین در شهرستان‌های شمالی این استان تخته‌قاپو^۶ (یکجا-روستانشین) شده‌اند. بر اساس تقسیمات ارضی کشور، استان خراسان بزرگ به سه بخش رضوی، شمالی و جنوبی تقسیم شده است که شهرستان‌های قوچان^۷، درگز و چناران واقع در استان خراسان رضوی و شهرستان‌های شیروان، بجنورد^۸، اسفراین، آشیخانه و فاروج در استان خراسان شمالی دارای اکثریت اقوام کرد هستند. همچنین شهرستان‌های مشهد، نیشابور و سبزوار در استان خراسان رضوی دارای اقلیت کرد

ادامه جدول ۱. طبقه‌بندی مناطق روستایی کردنشین خراسان (رضوی و شمالی) بررسی شده در جامعه آماری صورت گرفته

خراسان شمالی - روستاهای کردنشین					
			بُلُقان	بُونالو	شیروان
قَره جَقه	آق چشمه	دالان جان	شیرغان	صفدر آباد	تیتکانلو
				بیرک - باش محله	فاروج
				پیش قلعه	مانه و سملقان
				داش قلعه	راز و جرگلان

(منبع: نگارندگان)

قالی‌های لچک‌دار^{۱۳}، ۲) لچک‌دار بدون ترنج، ۳) ترنجی‌ها (حوضی)، ۴) قابی (خشستی)^{۱۴}، ۵) قاب قابی، ۶) واگیره‌ای^{۱۵}، ۷) سراسری، ۸) محرابی^{۱۶}، ۹) محرمات^{۱۷}.

جدول (۲) بر اساس ۹ دسته کلی طرح تنظیم شده که نام هر یک از قالی‌ها مرتبط با دسته‌بندی در مقابل آن‌ها قرار گرفته است. در این جدول، با استناد به یافته‌های میدانی، اسامی رایج (محلی) برای نام قالی‌ها در دو منطقه کردنشین خراسان (رضوی و شمالی) آورده شده که در این میان نام برخی از قالی‌ها به نام همان روستا که بافت طرح در آن‌جا معروف است ذکر شده است. اطلاعات جدول نیز نشان می‌دهد که شباهت‌های اسمی نیز در بین قالی‌های کردی خراسان وجود دارد.

اطلاعات میدانی نشان می‌دهد که شهرستان قوچان واقع در خراسان رضوی و بجنورد در خراسان شمالی به ترتیب از جمله مراکز تجمع مناطق روستایی کردنشین هستند. در این پژوهش مجموع شهرستان‌های کردنشین بررسی شده در استان‌های خراسان (رضوی و شمالی) شامل ۱۰ منطقه است. از این میان، ۴ شهرستان با ۱۳ روستا در خراسان رضوی و ۶ شهرستان با ۲۱ روستا در استان خراسان شمالی واقع هستند.

طبقه‌بندی اسمی طرح قالی‌های اصیل کردی خراسان

بررسی‌های صورت پذیرفته نشان می‌دهد که عمده طرح‌های رایج^{۱۲} در قالی‌های اصیل کردی خراسان شامل ۹ دسته کلی هستند که عبارت‌اند از: (۱)

جدول ۲. طبقه‌بندی اسمی طرح در قالی‌های کردنشین خراسان (رضوی و شمالی)

نام طرح قالی‌های مورد بررسی در جامعه آماری		طبقه‌بندی طرح و نقش قالی	
خراسان رضوی	خراسان شمالی		
روستای آق چشمه	روستای سالان قوچ (فاطمه خانم)	لچک ترنج‌دار	
روستای آق چشمه	روستای سالان قوچ (فاطمه خانم)	لچک ترنج‌دار	
روستای تیتکانلو (گل و قندیل)	روستای بَردر (شیر و خورشید)	لچک‌دار بدون ترنج	
روستای آق چشمه	روستای سالان قوچ (فاطمه خانم)	ترنجی (تک حوض)	ترنج‌دار (حوضی)
----	شهرستان درگز (لوزی)	دوترنجی	
روستای گریوان- روستای بُلقان (ساروق درختی)- روستای پای جُوین (مثلث صلیبی)- روستای قره جقه- روستای داش قلعه	روستای عمارت- روستای گندآب	سه‌ترنجی	
روستای پای جُوین (بازوبندی)- روستای دَه پرچین (بازوبندی)- روستای دالان جان (چنگ‌های بازوبندی)- روستاهای سرحد شیروان- روستای چخماق قلی (گل آینه)	روستای امام قلی (کله اسبی)- روستای امام قلی (قابی)- روستای برج زیدانلو (برگ چنار)- روستا لائین کهنه (ساروق)- روستای ژرف (ساروق)- شهرستان درگز (هزارپایی)	قابی (خشتی)	
----	روستای یوسف خان (دُل خانی)	قاب قابی	
روستای پای جوین (گل شفتالو)- روستای اردوغان بیواز (درختی)- روستای بیدک (ساروق)- روستای تیتکانلو (گل و قندیل)- روستای شیرغان (تفنگی- شانه)- روستای باغچق (قندیلی)	شهرستان قوچان (سماوری)	واگیره‌ای	
روستای بوانلو (زره ساعت)	شهرستان قوچان (برگ)	سراسری	
----	روستای پای جوین (دو محرابه)	محرابی	
----	روستای پاکوتل (محرمت)	محرمت	

(منبع: نگارندگان)

دوفصلنامه علمی- پژوهشی انجمن علمی فرش ایران شماره ۲۹ بهار و تابستان ۱۳۹۵

طبقه‌بندی و معرفی تصویری قالی‌های کردی خراسان

جداول پیشین از هر دو منطقه خراسان (رضوی، شمالی)، که نگارندگان در تحقیقات میدانی به آن‌ها دست یافته‌اند، آورده شده است. در ادامه مطالب نیز ویژگی‌های فرمی و هندسی طرح و نقش این قالی‌ها مورد بررسی قرار گرفته است.

با توجه به گستردگی و تنوع طرح و نقش قالی‌های کردی خراسان، در جدول (۳) و (۴) تصاویر قالی‌ها بر اساس اسم آن‌ها طبقه‌بندی شده که در

جدول ۳. طبقه‌بندی تصویری طرح در قالی‌های کردنشین خراسان رضوی

تقسیم‌بندی انواع طرح‌ها و تصاویر قالی‌های کردی استان خراسان رضوی مورد بررسی در جامعه آماری					
لچک دار بدون ترنج			لچک دار (حوضی)		
لچک ترنج دار		لچک دار بدون ترنج		لچک دار (حوضی)	
دو ترنجی		ترنجی (تک حوض)		دو ترنجی	
					
تصویر شماره (۱) روستای سالان قوچ، قوچان	تصویر شماره (۲) روستای بردر، قوچان	تصویر شماره (۳) روستای کچنانلو، قوچان	تصویر شماره (۴) روستای گوری، چناران	تصویر شماره (۵) شهرستان درگز	
سه ترنجی			قابی (خشتی)		
					
تصویر شماره (۶) روستای عمارت، قوچان	تصویر شماره (۷) روستای گند آب، چناران	تصویر شماره (۸) روستای امام قلی، قوچان	تصویر شماره (۹) روستای امام قلی، قوچان	تصویر شماره (۱۰) روستای برج زیدانلو، قوچان	تصویر شماره (۱۱) روستای لائین کهنه، کلات
سراسری		واگیره ای		قابی	
					
تصویر شماره (۱۲) روستای زرف، کلات	تصویر شماره (۱۳) شهرستان درگز	تصویر شماره (۱۴) روستای یوسف خان، قوچان	تصویر شماره (۱۵) شهرستان قوچان	تصویر شماره (۱۶) شهرستان قوچان	

(منبع: نگارندگان)

گلجام

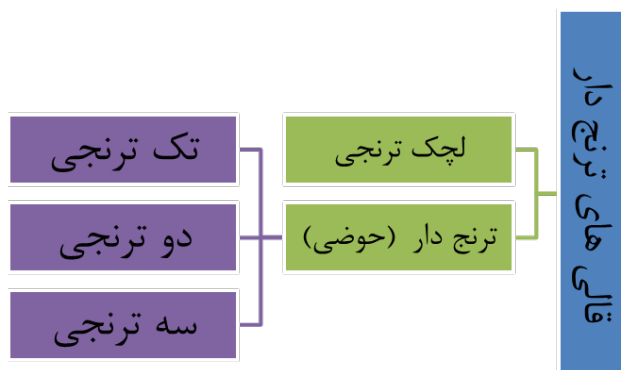
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۹
بهار و تابستان ۱۳۹۵

۷۰

جدول ۴. طبقه‌بندی تصویری طرح در قالی‌های کردنشین خراسان شمالی

تقسیم‌بندی انواع طرح‌ها و تصاویر قالی‌های کردی استان خراسان شمالی مورد بررسی در جامعه آماری					
لچک ترنج دار		لچک دار بدون ترنج		ترنج دار (حوضی)	
سه ترنجی		ترنجی (تک حوض)			
					
تصویر شماره (۲۲) روستای بُلقان، شیروان	تصویر شماره (۲۱) روستای گریوان، بجنورد	تصویر شماره (۲۰) روستای آدینه قلی، بجنورد	تصویر شماره (۱۹) روستای کپز، اسفراین	تصویر شماره (۱۸) روستا تیتکانلو، فاروج	تصویر شماره (۱۷) روستای آق چشمه، فاروج
قالی (خشتی)					
					
تصویر شماره (۲۸) روستای دالان جان، فاروج	تصویر شماره (۲۷) روستای ده پُرچین، اسفراین	تصویر شماره (۲۶) روستای پای جوبین، اسفراین	تصویر شماره (۲۵) روستای داش قلعه، راز و جرگلان	تصویر شماره (۲۴) روستای قره جقه، فاروج	تصویر شماره (۲۳) روستای پای جوبین، اسفراین
واگیره ای					
					
تصویر شماره (۳۴) روستای تیتکانلو، فاروج	تصویر شماره (۳۳) روستای بیدک، بجنورد	تصویر شماره (۳۲) روستای آردوغان بیواز، اسفراین	تصویر شماره (۳۱) روستای پای جوبین، اسفراین	تصویر شماره (۳۰) روستای چخماق قلی، بجنورد	تصویر شماره (۲۹) روستاهاى سرحد شیروان
محرمات		محرابی دو طرفه	سراسری		
					
تصویر شماره (۳۹) روستای پاکوتل، بجنورد		تصویر شماره (۳۸) روستای پای جوبین، اسفراین (Stanzer.1988.32)	تصویر شماره (۳۷) روستای بواتلو، شیروان	تصویر شماره (۳۶) روستای بانچق، بجنورد	تصویر شماره (۳۵) روستای شیرغان، فاروج

(منبع: نگارندگان)

(منبع: نگارندگان)

ساختار ترنج

با بررسی نمونه طرح‌های خطی از طبقه‌بندی فرم ترنج در قالی‌های کرد خراسان ساختارهای متنوع ترنج در دو منطقه رضوی و شمالی با نام‌های لچک ترنج‌دار، ترنج‌دار (حوضی) معرفی می‌شوند که خصوصیات فرمی مشترک و نیز مختص خود در هر یک از حوزه‌های بافندگی دارند. در این میان تنوع ساختار در طرح ترنج موجب شد تا نمونه‌های موجود بین گروه قالی‌های ترنج‌دار (حوضی) به سه دسته تک‌ترنجی، دو‌ترنجی، سه‌ترنجی تقسیم شود که خصوصیات کلی ترنج‌های این دو منطقه در تصاویر خطی و توضیح عنوان‌ها مشخص است.

ترنج در قالی‌های لچک ترنجی

الف- خراسان رضوی: از میان سه لوزی در متن قالی، لوزی مرکزی به عنوان ترنج مطرح می‌شود که نقش به کار رفته در مرکز آن زولی^{۱۸} نامیده می‌شود (تصویر ۴۰؛ روستای سالان قوچ، قوچان).

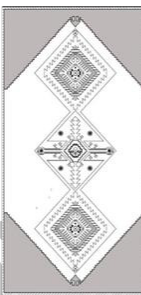
ب- خراسان شمالی: ساختار ترنج در قالی لچک ترنج روستا آق‌چشمه، با استفاده از شکل انتزاعی

شناسایی ویژگی‌های فرمی طرح قالی‌های کردی خراسان (در دو منطقه خراسان رضوی و شمالی)

از جمله وجوه تأثیرگذار در شناخت طرح و نقش قالی، بررسی ویژگی‌های ساختارشناسی (ترنج، لچک، متن و حاشیه) است که به عنوان شاخصه‌های مؤثر در حوزه طرح و نقش مطرح می‌شوند. مبنای نوع ترکیب هر یک از این عناصر در طرح قالی با یکدیگر سبب ایجاد تنوع، هویت و زیبایی کل اثر می‌شود. در این مورد آنالیز خطی هر یک از تصاویر قالی‌های کردی به دست آمده از خراسان رضوی و شمالی، مطابق جدول طبقه‌بندی اسمی تنظیم شده است. به این صورت که تفکیک عناصر تشکیل‌دهنده ترنج، لچک، متن با بررسی نقش مایه و ساختار و حاشیه در جداول جداگانه آورده شده است تا بتوان با بررسی نتایج به دست آمده به خصوصیات فرمی و ساختار هندسی در قالی‌های اصیل کردی خراسان دست یافت. لازم به توضیح است که برای درک بهتر تنوع موجود، قالی‌های لچک و ترنج‌دار و نیز قالی‌های با طرح سراسری، به عنوان شاخص تلقی شده که در ارائه نمونه‌ها برای بررسی از هم جدا شده‌اند.

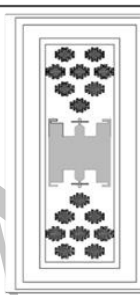

سماور اجرا شده است. همچنین کاربرد نگاره‌های شانه، خرچنگی و فرم کوچک سماور از جمله نقش‌مایه‌های به کار رفته در قسمت داخلی ترنج محسوب می‌شود. کاربرد این نقوش در ترنج و لچک این قالی موجب ایجاد نوعی هماهنگی در هر یک از دو فرم بیان شده گردیده است (تصویر ۴۱: روستای آق‌چشمه، فاروج).

جدول ۶. تصاویر خطی طرح ترنج در قالی‌های لچک‌ترنجی کرد خراسان (رضوی و شمالی)

خراسان شمالی	خرسان رضوی	
		لچک ترنج دار
تصویر (۴۱): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۷) روستای آق چشمه، فاروج	تصویر (۴۰): آنالیز خطی تصویر شماره (۱) روستای سالان قوچ، قوچان	

(منبع: نگارندگان)

جدول ۷. تصاویر خطی طرح ترنج در قالی‌های تک‌ترنجی کرد خراسان (رضوی و شمالی)

خراسان شمالی		خرسان رضوی		
				تک ترنج دار
تصویر (۴۵): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۰) روستای آدینه قلی، بجنورد	تصویر (۴۴): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۹) روستای کپز، اسفراین	تصویر (۴۳): آنالیز خطی تصویر شماره (۴) روستای گوری، چناران	تصویر (۴۲): آنالیز خطی تصویر شماره (۳) روستای کچنانلو	

(منبع: نگارندگان)

دوفصلنامه علمی - پژوهشی
انجمن علمی فرش ایران
شماره ۲۹
بهار و تابستان ۱۳۹۵

ترنج در قالی‌های ترنج‌دار (حوضی)

تک‌ترنجی

نقش‌های به کار رفته در ترنج این قالی‌ها متأثر از عناصر موجود در طبیعت منطقه است (تصویر ۴۴: روستای کپز، اسفراین؛ تصویر ۴۵: روستای آدینه‌قلی، بجنورد).

دوترنجی

الف- خراسان رضوی: ساختار کلی فرم ترنج به شکل لوزی و با استفاده از خطوط محیطی به شکل پلکانی اجرا شده است. از جمله دلایل نامگذاری قالی به نام «لوزی درگز» شکل ظاهری ترنج است که از دو سرترنج لوزی کوچکتر نیز تشکیل شده است. همچنین برای تزئین فضای داخلی ترنج از نقش مایه‌های اصیل کردی مانند خرچنگی و نوارهای اُستی بران^{۱۹} استفاده شده است (تصویر ۴۶: شهرستان درگز).

الف- خراسان رضوی: ساختار ترنج برگرفته از فرم هندسی هشت‌ضلعی است که در اصطلاح محلی منطقه «حوضی» نام دارد. لازم به ذکر است که استفاده از این فرم در ساختار تمامی قالی‌های ترنجی (حوضی) کرد خراسان متداول است. از جمله تزئینات متداول در محیط پیرامونی ترنج‌های هشت‌ضلعی، که در قالی‌های منطقه خراسان رضوی بسیار مرسوم است، استفاده از گل‌های تک‌شاخه گرد به صورت شکسته و خطوط محیطی با نقش نگاره‌های حیوانی قوچی است (تصویر ۴۲: روستای کچنانلو؛ تصویر ۴۳: روستای گوری).

ب- خراسان شمالی: ساختار ترنج و مرکز آن در قالب فرم هندسی‌ای است که حوض نامیده می‌شود.

جدول ۸. تصاویر خطی طرح ترنج در قالی‌های دوترنجی کرد خراسان (رضوی و شمالی)

خراسان شمالی	خراسان رضوی	تصویر (حوضی) ترنجی

-----	تصویر (۴۶): آنالیز خطی تصویر شماره (۵) شهرستان درگز	

(منبع: نگارندگان)

ترنج‌ها «مجمعی» نیز نامیده می‌شوند. استفاده از فرم شکسته به نام «کله‌قوچ»^{۲۰} از جمله نقش‌های به کار رفته در محیط بیرونی ترنج‌های روستای گندآب است (تصویر ۴۷: روستای عمارت، قوچان؛ تصویر ۴۸: روستای گندآب، چناران).

ب- خراسان شمالی: ساختار قالی‌های سه‌ترنجی

ب- خراسان شمالی: نمونه‌ای مشاهده نشد.

سه‌ترنجی

الف- خراسان رضوی: نقش ترنج در قالی‌های سه‌ترنجی منطقه به دو فرم هندسی هشت‌ضلعی یا مربع، که نقشی به شکل لوزی در مرکز آن اجرا شده، است که در اصطلاح رایج محلی هر یک از

سه‌ترنجی خراسان شمالی است. ویژگی شاخص فرمی در بررسی هر یک از ترنج‌های منطقه (حوض)، اجرا و آگیره طرح ترنج به صورت یک چهارم بوده که فضای متن را به سه قسمت تقسیم نموده است. با توجه به مطالعات میدانی صورت پذیرفته، شکل ترنج در نمونه تصاویر (۴۸) و (۴۹) الهامی از طرح برج و بارو است و از عمده فرم‌های رایج به کار رفته در قالی‌های کردی خراسان (رضوی و شمالی) به شمار

متشکل از فرم‌های هشت‌ضلعی با اصطلاح محلی «ساروق» تصویر ۵۰: روستای بُلقان، شهرستان شیروان، ترنج به شکل مربع تصویر ۴۹: روستای گریوان در بجنورد، تصویر ۵۳: روستای داش قلعه راز و جرگلان است. همچنین نمونه‌ای از ترنج قالی به شکل مستطیل در تصویر ۵۱: روستای پای جوین اسفراین مشاهده می‌شود. استفاده از فرم انتزاعی سماور در تصویر ۵۲: روستای قره جقه، فاروج از جمله شکل‌های به کار رفته در ساختار قالی‌های

جدول ۹. تصاویر خطی طرح ترنج در قالی‌های سه‌ترنجی کرد خراسان (رضوی و شمالی)

خراسان شمالی			خراسان رضوی	
تصویر (۵۱): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۳) روستای پای جوین، اسفراین	تصویر (۵۰): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۲) روستای بُلقان، شیروان	تصویر (۴۹): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۱) روستای گریوان، بجنورد		
		ندگان		
تصویر (۵۳): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۵) روستای داش قلعه، راز و جرگلان	تصویر (۵۲): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۴) روستای قره جقه، فاروج		تصویر (۴۸): آنالیز خطی تصویر شماره (۷) روستای گنداب، چناران	تصویر (۴۷): آنالیز خطی تصویر شماره (۶) روستای عمارت، قوجان

(منبع: نگارندگان)

به خود را دارند. در این مورد بررسی ساختارهای متنوع لچک در قالی‌های دو منطقه کردنشین خراسان (رضوی و شمالی) حاکی از آن است که حالت قرارگیری لچک‌ها تفاوت‌هایی با یکدیگر دارد. بر همین اساس در جدول (۱۱) طبقه‌بندی لچک‌ها با

می‌رود.

ساختار لچک

استفاده از لچک در طرح سبب افزایش کیفیت زیبایی و تناسبات بصری می‌شود و لچک‌ها نیز بر حسب این‌که از کدام نوع‌اند قواعد خاص ترسیمی مخصوص

نام‌های لچک ترنج‌دار، لچک‌دار بدون ترنج، دور لچک‌های این دو منطقه در تصاویر لچک و لچک‌نما نیز صورت پذیرفته است. همچنین

خصوصیات کلی لچک‌های این دو منطقه در تصاویر خطی و توضیح عنوان‌ها مشخص شده است.

جدول ۱۰. طبقه‌بندی انواع لچک در قالی‌های کرد خراسان (رضوی و شمالی)

(منبع: نگارندگان)

جدول ۱۱. تصاویر خطی طرح لچک در قالی‌های کردنشین خراسان (رضوی، شمالی)

		لچک‌دار
تصویر (۵۵): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۷) روستای آق چشمه، فاروج	تصویر (۵۴): آنالیز خطی تصویر شماره (۱) روستای سالان قوچ، قوچان	
		لچک‌دار بدون ترنج
تصویر (۵۷): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۸) منطقه بافت: روستای تیتکانلو، فاروج	تصویر (۵۶): آنالیز خطی تصویر شماره (۲) روستای بردر، قوچان	
		لچک دور
تصویر (۵۸): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۴) روستای قره جقه، فاروج		
		لچک‌نما
تصویر (۵۹): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۹) روستای کپز، اسفراین		

(منبع: نگارندگان)

موضوع مهمی که در متن تمام قالی‌های کردی خراسان نمایان است، استفاده از نقش مایه‌های هندسی، گیاهی و حیوانی است. با بررسی جامعه آماری، می‌توان عنوان کرد که نقش مایه‌های انتزاعی الهام گرفته از اشیا موجود در محیط پیرامون و نقوش گیاهی در متن قالی هر یک از مناطق، بیشترین کاربرد را به خود اختصاص داده است.

در این قسمت با استناد به جامعه آماری متن قالی‌های مناطق خراسان (رضوی و شمالی) به دو روش بررسی شدند. در روش نخست، نقش مایه‌های به کار رفته در متن قالی‌های دو منطقه، که طی جداول (۱۲) و (۱۳) تنظیم شده، مورد ارزیابی قرار گرفتند و در روش دوم، مطابق جداول (۱۴) و (۱۵)، ساختار کلی متن قالی‌های کردنشین بر اساس طبقه‌بندی طرح و نقش بررسی شدند. لازم به توضیح است که نقش مایه‌های متن بررسی شده مربوط قالی‌های ترنج‌دار بود و بحث بررسی کلی ساختار متن مربوط به قالی‌هایی با طرح‌های غیرترنج‌دار من جمله قابی و قاب قابی و سراسری هستند.

نقش مایه‌های شاخص در متن قالی‌های کردی خراسان رضوی (برگرفته از قالی‌های ترنج و لچک‌دار)

عناصر گیاهی (گل، گلدان، بوته گل، برگ) به صورت تک‌نقش همراه نقوش حیوانی بیشتر از دیگر عناصر در متن قالی‌های کردی منطقه خراسان رضوی مورد استفاده قرار گرفته است. توجه به این نکته کاملاً مشهود است که برداشت‌های بافنده از کاربرد انتزاعی نقوش (انسانی، گیاهی، حیوانی) در ساختار قالی‌های کردی خراسان منطبق بر محیط پیرامونی وی در مواجهه با طبیعت است.

قالی‌های لچک ترنج‌دار: در این نمونه از قالی‌ها فرم لچک در چهار گوشه متن قالی‌ها به صورت خطوط محیطی ساده نمایانگر است (تصویر ۵۴: روستای سالان قوچ قوچان؛ تصویر ۵۵: روستای آق چشمه فاروج).

قالی‌های لچک‌دار بدون ترنج: خطوط شکل‌دهنده متن باعث به وجود آمدن فضاهای لچک در چهار گوشه متن قالی گردیده اندشده‌اند (تصویر ۵۶: روستای بردر قوچان؛ تصویر ۵۷: روستای تیتکانلو فاروج).

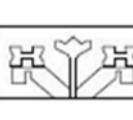
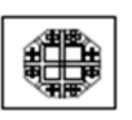
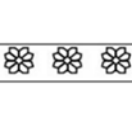
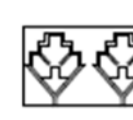
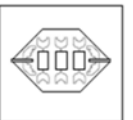

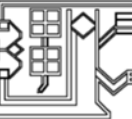

قالی‌های دور لچک: در این نمونه از قالی‌ها فرم لچک‌ها با استفاده از نوارهای طولی به شکل کنگره‌دار، که محیط متن را احاطه کرده، دیده می‌شود. در این نمونه چهار مثلث کناره‌های متن تداعی‌کننده فرم لچک هستند (تصویر ۵۸: روستای قره جقه فاروج).

قالی‌های لچک‌نما: در نمونه‌های بررسی شده قرارگیری قاب‌های هشت‌ضلعی در متن شکل‌گیری فضایی به نام لچک را به وجود آورده است (تصویر ۵۹: روستای کپز اسفراین).

نقش مایه‌های متن

از جمله ویژگی‌های منحصر به فرد در بررسی طرح‌های ایلپاتی، کاربرد خطوط شکسته و هندسی بر مبنای تفکرات و برداشت‌های محیطی بافنده از طبیعت پیرامون خود است. در این مورد استفاده از نقش مایه‌های هندسی، گیاهی^{۱۱} و حیوانی^{۱۲} از عناصر شاخص در طرح و نقش فرش‌های کردی خراسان محسوب می‌شود.

طرح قالی‌های بافته شده در این منطقه جزو طبقه‌بندی طرح‌های ایلپاتی (ذهنی و یا حفظی‌باف) محسوب می‌شوند که عموماً بیشتر بدون استفاده از نقشه مشخص بافته می‌شوند.

تقسیم بندی انواع نقش‌مایه‌های به کار رفته در متن قالی‌های کرد خراسان رضوی					
					تقسیم‌بندی انواع نقش‌مایه‌های به کار رفته در متن قالی‌های کرد خراسان رضوی
ستاره	چتر	سماور	چنگه ای	زولی (فیچی)	
					تقسیم‌بندی انواع نقش‌مایه‌های گیاهی
بوته گل (دل‌خانی)	گلدان	درخت	گل	برگ	
					تقسیم‌بندی انواع نقش‌مایه‌های حیوانی
بز کوهی	بوته گل	گل	گل	برگ چنار	
					تقسیم‌بندی انواع نقش‌مایه‌های انسانی
هزارپا	خرچنگ	خرچنگ	هزارپا	سگ	
					
		شیر	پروانه	پروانه	

(منبع: نگارندگان)

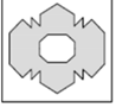

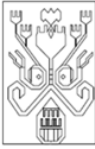

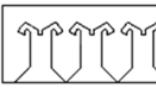
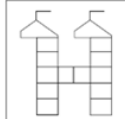
به کار رفته از عناصر موجود در متن شامل نقوش گیاهی و انتزاعی برگرفته از اشیاء اطراف بافندگان است. البته به کارگیری عناصر حیوانی (بز، خرچنگ، هزارپا، کله قوچ) با توجه به طبیعت موجود در محیط پیرامونی زندگی آن‌ها از جمله عناصر کاربردی در متن قالی‌هاست. در جدول ۱۲ طبقه‌بندی تصویری و

نقش‌مایه‌های شاخص در متن قالی‌های کردی خراسان شمالی (برگرفته از قالی‌های ترنج و لچک‌دار)

همانند نقش‌مایه‌های قالی‌های کرد خراسان رضوی در این منطقه نیز نقش‌مایه‌های انتزاعی و گیاهی و جانوری به کار گرفته می‌شود. بیشترین فراوانی

تنوع موجود در نقش مایه‌ها دیده می‌شود

جدول ۱۳. نقش مایه‌های به کار رفته در متن قالی‌های کردنشین خراسان شمالی

تقسیم بندی انواع نقشمایه های به کار رفته در متن قالی های کرد خراسان شمالی				
				
قندیل	زولی	بازوبند	قندیل	رعد و برق
				
رعد و برق	اس	ستاره	ستاره	زولی
				
گل شفتالو	ترمه	بته	بته و گل	درختی
				
کله قوچی	گلدان	شاخه گل	درختی	بوته گل
				
		خرچنگی	کله قوچی	بز

(منبع: نگارندگان)

همین اساس متن این قالی‌ها به عنوان یکی دیگر از شاخصه‌های تأثیرگذار در ساختار زیبایی قالی‌های کردی خصوصیات فرمی و هندسی مختص به خود را دارد که به منظور دستیابی به این اهداف آنالیز خطی متن هر یک از تصاویر قالی‌های کردی خراسان (رضوی و شمالی) مطابق جدول طبقه‌بندی اسمی

بررسی ساختار کلی متن قالی‌های کردنشین خراسان رضوی و شمالی (طرح‌های غیرلچک و ترنج‌دار)

در ادامه به بیان ویژگی‌های کلی طرح قالی‌هایی می‌پردازیم که شامل لچک یا ترنج نیستند و به شکل کلی طرح‌های تکراری و سراسری دارند. بر

تمامی قاب‌ها از نقوش حیوانی و گیاهی پیروی کرده است (تصاویر: ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵ آنالیز خطی قالبی‌ها با شماره ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳).

قالبی با طرح قبابی: متن قالبی در این طرح به شکل قباب قبابی و به صورت متصل با نقش مایه گیاهی، که به زبان محلی (دُل‌خانی) نامیده می‌شود، اجرا شده است (تصویر: ۶۶ قالبی روستای یوسف‌خان).

قالبی با طرح واگیره‌ای: ساختار اصلی تشکیل‌دهنده متن در گروه طرح واگیره‌ای خراسان رضوی با عنوان سماوری، متشکل از نقش مایه‌ای با ساختار شکسته و انتزاعی به نام سماور است که برگرفته از وسیله‌ای در زندگی روزمره به صورت نمادین در متن قالبی نمایان است. دو نوع نقش مایه در متن قالبی به کار رفته است یکی نقش مایه سماور و دیگری نقش حیوانی به نام لاک‌پشت است که در بین ردیف‌های سماور قرار گرفته به صورت منفصل است (تصویر: ۶۷ روستای سنگ سرخ، قوچان).

قالبی با طرح سراسری: طرح در متن قالبی از تکرار منفصل نقش مایه گیاهی به نام برگ چنار در ردیف‌هایی بدون تقارن تشکیل شده است (تصویر: ۶۸ قالبی شهرستان درگز).

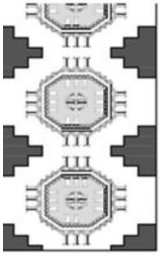

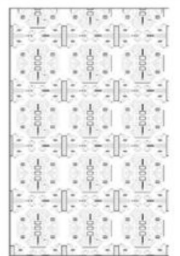
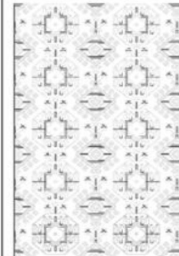
تنظیم شده است تا بتوان با بررسی نتایج به دست آمده به ویژگی‌های طرح کلی متن در قالبی‌های کرد خراسان دست یافت. طبقه‌بندی اولیه نشان می‌دهد که تنوع چنین طرح‌هایی در بین کردهای استان خراسان شمالی بیشتر از خراسان رضوی است.

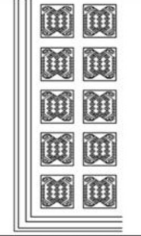
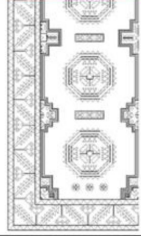

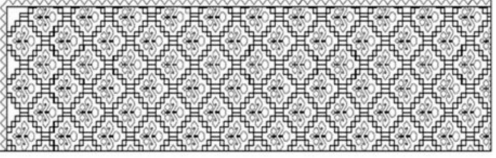
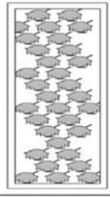
بررسی نمونه طرح‌های آنالیز خطی از طبقه‌بندی ساختار متن در قالبی‌های کرد خراسان در دو منطقه رضوی و شمالی شامل قالبی‌های قبابی (خشتی)، قباب قبابی، واگیره‌ای، سراسری، محرابی، محرمات است که خصوصیات کلی متن هر یک از قالبی‌ها در تصاویر خطی و توضیح عنوان‌ها مشخص شده است. لازم به ذکر است که برای وضوح بیشتر آنالیز خطی هر یک از نمونه‌ها تصاویر به صورت یک‌چهارم در جداول تنظیم شده است.

نتایج بررسی فرم در متن قالبی‌های خراسان رضوی

قالبی با طرح قبابی (خشتی): ساختار متن در گروه قالبی‌های قبابی (خشتی) متشکل از تکرار ردیف قباب‌های منفصل است که هر یک از آن‌ها به ترتیب در قالب فرم‌های هندسی مانند هشت‌ضلعی، لوزی و مربع قرار گرفته است. نقش مایه‌های به کار رفته در

جدول ۱۴. ساختار متن در قالبی‌های کرد نشین خراسان رضوی

آنالیز خطی متن از تصاویر قالبی‌های کردی استان خراسان رضوی مورد بررسی در جامعه آماری			
			
تصویر (۶۳): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۱) روستای لاین کهنه، کلا	تصویر (۶۲): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۰) روستای برج زیدانلو، قوچان	تصویر (۶۱): آنالیز خطی تصویر شماره (۹) روستای امام قلی، قوچان	تصویر (۶۰): آنالیز خطی تصویر شماره (۸) روستای امام قلی، قوچان

انالیز خطی متن از تصاویر قالی‌های کردی استان خراسان رضوی مورد بررسی در جامعه اماری		
		قالی (خشتی)
	تصویر (۶۵): انالیز خطی تصویر شماره (۱۳) شهرستان درگز	
		قالی قابی
تصویر (۶۷): انالیز خطی تصویر شماره (۱۵) شهرستان قوچان	تصویر (۶۶): انالیز خطی تصویر شماره (۱۴) روستای یوسف خان، قوچان	
		سراسری
تصویر (۶۸): انالیز خطی تصویر شماره (۱۶) شهرستان درگز		

(منبع: نگارندگان)

نتایج بررسی فرم در متن در قالی‌های خراسان شمالی

قالی با طرح قابی (خشتی): ساختار متن در این دسته طرح، در مناطق روستانشین کرد خراسان شمالی با تکرار قاب‌های هندسی به شکل لوزی یا مربع است که با استفاده از عناصر انتزاعی و شکسته

در ردیف‌های متصل و منفصل اجرا شده است (لازم به ذکر است تصاویر (۶۹)، (۷۰) و (۷۱) از جمله طرح‌هایی محسوب می‌شوند که در نمونه طرح‌های ترکمن نیز مشاهده می‌شود اما زمانی که از صافی ذهن بافنده کرد عبور می‌کند دستبافته‌ای منحصر به فرد با طرح و نقش خاص این اقوام می‌شود (تصاویر:

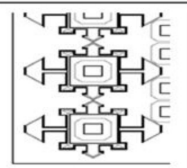

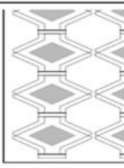
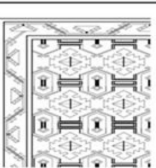
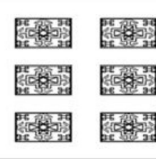

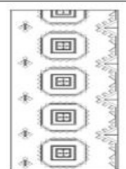
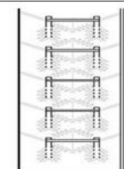
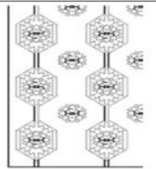
(تصویر: ۸۰ قالی روستای یوانلو، شیروان).
قالی با طرح محرابی: ساختار متن در قالی با طرح دو محرابه به صورت یک‌دوم از تکرار ردیف‌هایی با نقش مایه گیاهی به نام ترمه، که توسط خطوط عمودی به یکدیگر متصل شده، اجرا شده است (تصویر: ۸۱ قالی روستای پای جوبین اسفراین).
قالی با طرح محرمات: متن قالی متشکل از تکرار ردیف‌هایی مورب و باریک است که درون هر یک از آن‌ها نقش جقه به صورت شکسته و منفصل قرار گرفته است. همچنین بافت طرح با متن محرمات خاص حوزه بافندگی بجنورد محسوب می‌شود (تصویر: ۸۲ قالی روستای پاکوتل بجنورد).

۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳ آنالیز خطی قالی‌ها با شماره ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴.

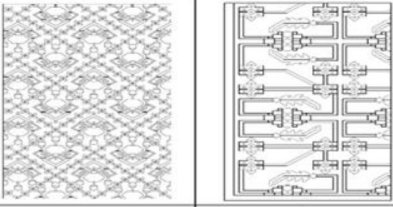

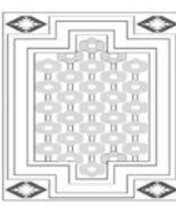
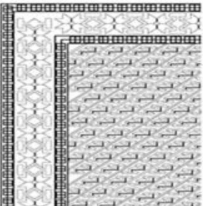
قالی با طرح واگیره‌ای: طرح قالی در این گروه متشکل از نقش مایه‌های انتزاعی و گیاهی و به صورت ذهنی و شکسته در ردیف‌های عمودی است که نقش مایه‌ها به صورت فضای مثبت در متن قالی که عموماً بدون طرح است و به عنوان فضای منفی به حساب می‌آید قرار گرفته اند (تصاویر: ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹ آنالیز خطی قالی‌ها با شماره ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶).

قالی با طرح سراسری: متن قالی متشکل از تکرار ردیف‌هایی سراسری از خط‌های مورب که با نقش مایه‌های گیاهی به نام بوته و گل اجرا شده است

جدول ۱۵. ساختار متن در قالی‌های کردی استان خراسان شمالی

آنالیز خطی متن از تصاویر قالی‌های کردی استان خراسان شمالی مورد بررسی در جامعه آماری			
			
تصویر (۷۲)، آنالیز خطی تصویر شماره (۲۹) روستاهای سرحد شیروان	تصویر (۷۱)، آنالیز خطی تصویر شماره (۲۸) روستای دالان جان، فاروج	تصویر (۷۰)، آنالیز خطی تصویر شماره (۲۷) روستای ده پرچین، اسفراین	تصویر (۶۹)، آنالیز خطی تصویر شماره (۲۶) روستای پای جوبین، اسفراین
قالی ذهنی			
			
تصویر (۷۳)، آنالیز خطی تصویر شماره (۳۰) روستای چخماق قلی، بجنورد			
واگیره‌ای			
			
تصویر (۷۷)، آنالیز خطی تصویر شماره (۲۴) روستای تبتکانلو، فاروج	تصویر (۷۶)، آنالیز خطی تصویر شماره (۲۳) روستای بیدک، بجنورد	تصویر (۷۵)، آنالیز خطی تصویر شماره (۲۲) روستای اردوغان بیواز، اسفراین	تصویر (۷۴)، آنالیز خطی تصویر شماره (۲۱) روستای پای جوبین، اسفراین

ادامه جدول ۱۵. ساختار متن در قالی‌های کردنشین خراسان شمالی

آنالیز خطی متن از تصاویر قالی‌های کردی استان خراسان شمالی مورد بررسی در جامعه آماری	
تاریخی	 <p>تصویر (۷۸): آنالیز خطی تصویر شماره (۳۵) روستای شیرغان، فارچ تصویر (۷۹): آنالیز خطی تصویر شماره (۳۶) روستای باغجق، بجنورد</p>
سبزی	 <p>تصویر (۸۰): آنالیز خطی تصویر شماره (۳۷) روستای بوانلو، شیرون</p>
محرابی	 <p>تصویر (۸۱): آنالیز خطی تصویر شماره (۳۸) روستای پای جوبین، اسفراین (Stanzer, 1988:32)</p>
مربعی	 <p>تصویر (۸۲): آنالیز خطی تصویر شماره (۳۹) طرح محرمات روستای پاکوتل، بجنورد</p>

(منبع: نگارندگان)

جدول ۱۶. حاشیه در قالی‌های کردنشین خراسان رضوی

حاشیه در قالی‌های کردنشین خراسان رضوی				
تصویر (۸۳): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۲) حاشیه ترگسی	تصویر (۸۴): آنالیز خطی تصویر شماره (۴) حاشیه گل ترگسی	تصویر (۸۵): آنالیز خطی تصویر شماره (۶) حاشیه گل شفتالو	تصویر (۸۶): آنالیز خطی تصویر شماره (۵) حاشیه گل شفتالو	تصویر (۸۷): آنالیز خطی تصویر شماره (۲) حاشیه شیر و خورشید
تصویر (۸۸): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۵) حاشیه ستاره	تصویر (۸۹): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۱) حاشیه ستاره و جقه	تصویر (۹۰): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۴) حاشیه یوسف خان	تصویر (۹۱): آنالیز خطی تصویر شماره (۸) حاشیه گل بوته	تصویر (۹۲): آنالیز خطی تصویر شماره (۹) حاشیه آستی بران
تصویر (۹۳): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۳) حاشیه صلیب				

(منبع: نگارندگان)

حاشیه

و وحدت می‌بخشد (دریایی، ۱۳۸۶، ۱۰۷). همچنین به لحاظ نوع نقش تنوع ساختار و گوناگونی بر پایه نقوش هندسی است، لذا نقش مایه‌های به کار رفته در

حاشیه فرش در حکم کاربست و قاب طراحی متن است و با تمرکز بر نقوش متن به شاکله طرح انسجام

حاشیه یکی از ساختارهای مهم و اصلی مورد بررسی در قالی‌های کردی خراسان محسوب می‌شود، که با سیر مهاجرت و اسکان کردها در دیگر نقاط ایران همچنان ثابت و پایدار مانده است. در این باره می‌توان در کنار گستردگی و تنوع نقوش، نقش مایه‌هایی را به عنوان الگویی ثابت در هر دو منطقه پیدا کرد. تصاویر موجود در جدول (۱۶) و (۱۷) به ترتیب حاشیه در

قالی‌های کردی خراسان رضوی و شمالی را نشان می‌دهند. همچنین در جدول (۱۸) حاشیه‌های مشترک این دو منطقه که برگرفته از الگویی ثابت است بررسی شدند. حاشیه‌ها در قالی‌های خراسان رضوی تنوع نه‌گانه اسمی دارند که حاشیه نرگسی و گل شفتالو به دو شکل فرمی نیز در آن‌ها دیده می‌شود.

جدول ۱۷. حاشیه در قالی‌های کردنشین خراسان شمالی

تصویر (۹۸): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۳) حاشیه هندسی	تصویر (۹۷): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۸) حاشیه نرگسی	تصویر (۹۶): آنالیز خطی تصویر شماره (۳۶) حاشیه نرگسی	تصویر (۹۵): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۷) حاشیه نرگسی	تصویر (۹۴): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۶) حاشیه نرگسی
تصویر (۱۰۳): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۷) حاشیه گل با نقش اس و صلیب	تصویر (۱۰۲): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۵) حاشیه خرچنگی	تصویر (۱۰۱): آنالیز خطی تصویر شماره (۳۲) حاشیه خرچنگی	تصویر (۱۰۰): آنالیز خطی تصویر شماره (۳۷) حاشیه زولی	تصویر (۹۹): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۹) حاشیه زولی
تصویر (۱۰۸): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۲) حاشیه کاج	تصویر (۱۰۷): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۲) حاشیه با نقش اس	تصویر (۱۰۶): آنالیز خطی تصویر شماره (۳۳) حاشیه درختی	تصویر (۱۰۵): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۱) حاشیه ستاره صلیبی	تصویر (۱۰۴): آنالیز خطی تصویر شماره (۳۴) حاشیه صلیب
تصویر (۱۱۳): آنالیز خطی تصویر شماره (۳۸) حاشیه سماوری	تصویر (۱۱۲): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۰) حاشیه ترکیبی (آدمک، زولی، خرچنگ)	تصویر (۱۱۱): آنالیز خطی تصویر شماره (۳۷) حاشیه آستی بران	تصویر (۱۱۰): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۴) حاشیه گل شفتالو	تصویر (۱۰۹): آنالیز خطی تصویر شماره (۳۵) حاشیه ستاره

(منبع: نگارندگان)

استفاده از برخی طرح‌ها در بین دو منطقه مشترک‌اند که در این میان می‌توان به نمونه‌هایی با نام محلی گل نرگسی، گل شفتالو، ستاره، صلیب و اُستی بران اشاره کرد. در جدول شماره ۱۸) هر یک از این حاشیه‌ها به صورت خطی ارائه شده و سپس توضیحات کلی آن‌ها بیان شده است.

تنوع فرمی و اسمی بیشتری در قالی‌های کردی استان خراسان شمالی در مقایسه با خراسان رضوی وجود دارد. گل نرگسی و نقش صلیب و زولی از مهمترین حاشیه‌ها هستند. بررسی حاشیه‌های موجود در قالی‌های کردی دو منطقه خراسان رضوی و شمالی نشان می‌دهد که

جدول ۱۸. حاشیه‌های مشترک در قالی‌های کردنشین خراسان رضوی

مناطق کردنشین	۱- حاشیه نرگسی	۲- حاشیه گل شفتالو	۳- حاشیه ستاره	۴- حاشیه صلیب	۵- حاشیه اُستی بران
خراسان رضوی					
خراسان شمالی					

(منبع: نگارندگان)

که با خطوط صاف و ساده در کنار یکدیگر تکرار شده‌اند. غالباً رنگ‌بندی در اجرای این حاشیه به صورت غیرمتقارن به کار می‌رود. **حاشیه اُستی بران:** ساختار طرح حاشیه از قرار گرفتن گل‌هایی به صورت بالا و پایین تشکیل شده که خط‌هایی شکسته با دو طرح مثلث کوچک از انتهای هر یک از دو گل خارج شده است. شکل خطوط نقش نمادین شاخ قوچ و در سراسر سطح حاشیه تکرار شده است. **حاشیه ستاره:** نقش‌پردازی این حاشیه با استفاده از خطوط صاف و شکسته است که در قالب الگوی ستاره به صورت مفصل در کنار یکدیگر اجرا می‌شود. حاشیه ستاره از جمله متداول‌ترین حاشیه‌ها در فرش‌بافی کردهای خراسان محسوب می‌شود.

حاشیه‌های نرگسی: نقش حاشیه در بین مناطق بافندگی کرد خراسان نرگسی نامیده می‌شود و همان الگوی حاشیه دوست‌کامی است. نقش‌پردازی این حاشیه در حوزه‌های بافندگی خراسان شمالی و رضوی با تفاوت‌هایی جزئی همراه است اما ساختار اصلی از یک الگو پیروی می‌کند و از جمله حاشیه‌های متداول در حوزه‌های بافندگی کرد خراسان است که به عنوان حاشیه اصلی از آن استفاده می‌شود. در مورد نقش این حاشیه حصوری بازگو می‌کند که: «شامل نقش مایه‌هایی به شکل برگ و خطی شکسته و منظم که آرایشی شبیه موج دارد و در هر بطن رو به بالا و پایین آن یک مثلث یا شکلی در الگوی مثلث قرار دارد» (حصوری، ۱۳۷۶، ۷۷). **حاشیه گل شفتالو:** شامل گل‌های گرد هشت‌پر است

عوامل پیرامونی و محیطی چه تأثیری در به کار گیری طرح‌ها و نقوش قالی‌های کردی خراسان داشته است؟، جداولی با بررسی ساختار فرم ترنج، لچک، حاشیه و نقش‌مایه‌های به کار رفته در متن قالی‌های عشایر کرد کردستان در مقایسه با قالی‌های کردی خراسان آورده شده تا بتوان تغییرات و تشابهات موجود در طرح‌ها و نقوش به کار رفته در قالی‌ها را با توجه به جابه‌جایی‌های صورت گرفته با در نظر گرفتن عوامل جغرافیایی، زیست‌محیطی و فرهنگی بررسی کرد.

حاشیه ستاره و صلیب: برگرفته از الگوی هندسی ستاره و صلیب با ساختاری ساده است که به صورت نقش‌مایه‌های منفصل در نوارهای حاشیه اصلی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

تأثیر عوامل محیطی در به کار گیری طرح و نقوش قالی‌های کردی خراسان

با توجه به مطالعات صورت گرفته برای پاسخگویی به دومین سؤال پژوهش موجود، با عنوان

جدول ۱۹. بررسی فرم ترنج و لچک در قالی‌های عشایری کردستان با کردی خراسان (رضوی و شمالی)

خراسان				کردستان
شمالی		رضوی		
تصویر(۱۱۸): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۳) روستای پای جوبین اسفراین	تصویر(۱۱۷): آنالیز خطی تصویر شماره (۲۱) روستای گریوان، بجنورد	تصویر(۱۱۶): آنالیز خطی تصویر شماره (۳) روستای کچنانلو	تصویر(۱۱۵): آنالیز خطی تصویر شماره (۷) روستای گنداب، چناران	تصویر(۱۱۴): آنالیز خطی تصویر شماره (۴۰) روستای یونس آباد، سنندج
<p>بنظر می‌رسد شکل ترنج الهامی از طرح برج و بارو می‌باشد زیرا در گذشته بارو به عنوان بنای مستحکمی اطراف شهرها و مراکز حساس حکومتی و نظامی برپا می‌شده تا در هنگام آشوب و درگیری‌ها مردم در مقابل حملات در امان باشند. همچنین در خراسان با توجه به موقعیت گذر جاده ابریشم از ناحیه شمالی آن و درگیری‌های مرزی باعث می‌شده تا این محل‌ها از اهمیت بالایی برخوردار گردند.</p>				<p>فرم ترنج با عنوان محلی قاوه سینی و سماور نامیده می‌شود.</p>
تصویر(۱۲۱): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۷) روستای آق چشمه، فاروج	تصویر(۱۲۰): آنالیز خطی تصویر شماره (۱) روستای سالان قوچ، قوچان			تصویر(۱۱۹): آنالیز خطی تصویر شماره (۴۱) روستای یونس آباد، سنندج
<p>با بررسی‌های صورت پذیرفته فرم لچک به کار رفته در ساختار قالی‌های کردی خراسان (رضوی و شمالی) کمی بزرگتر و مشابه با فرم و زاویه هندسی مورد استفاده در قالی منطقه کردستان اجرا می‌شود.</p>				<p>فرم لچک به صورت متصل در متن قالی اجرا شده است.</p>

(منبع: نگارندگان)

جدول ۲۰. بررسی نقش‌مایه‌های متن و حاشیه در قالی‌های عشایری کردستان با کردی خراسان (رضوی و شمالی)

خراسان		کردستان		تقسیم‌های متن							
					حیوانی						
خرچنگی	بز	خرچنگی	بز		گیاهی						
						گل	برگ	درخت	گل	برگ	درخت
						زولی	ستاره	زولی	لوزی	ستاره	لوزی
<p>بنظر می‌رسد نقشمایه‌های مورد استفاده در ساختار متن قالی‌های منطقه خراسان (رضوی و شمالی) تحت تاثیر پوشش گیاهی و جانوری موجود در منطقه مانند بزکوهی و درختان آرس نیز تغییراتی را به همراه داشته است. همچنین ارتباطات فرهنگی با اقوام همجوار خود به خصوص ترکمن موجب گردیده تا انعکاسی از اعتقادات و باورهای آنان در حوزه نقشمایه‌های انتزاعی (زولی) نمایان گردد.</p>			<p>نقشمایه‌های مورد استفاده در متن قالی‌های عشایری کردستان با ساختاری شکسته و انتزاعی برگرفته از طبیعت پیرامونی منطقه مورد استفاده قرار گرفته است.</p>			انتزاعی اشیا					
				حاشیه							
حاشیه آستی بران	حاشیه گل شفتالو	حاشیه گل سیب	حاشیه شکوفه سیب	<p>با توجه به مطالعات صورت پذیرفته نقشمایه اصلی مورد استفاده در ساختار حاشیه قالی با استفاده از شکوفه و برگ‌های گل سیب اجرا گردیده است.</p>							

(منبع: نگارندگان)

ویژگی و نشانه‌های قالی‌های اصیل کرد خراسان در تمامی نمونه‌ها مشهود است. نتایج کلی به دست آمده از بررسی فرمی ترنج، لچک، متن و حاشیه قالی‌ها در ادامه مطالب و جدول‌های ۲۱ و ۲۲ به شکل صریح آورده شده است.

نتیجه‌گیری

بررسی‌های حاصل از مطالعه قالی‌های اصیل کرد خراسان در این پژوهش حاکی از آن است که با توجه به تقسیمات جغرافیایی در این استان و پراکندگی مناطق کردنشین در دو استان خراسان رضوی و شمالی

جدول ۲۱- نتایج کلی بررسی طرح و نقش قالی‌های کرد خراسان رضوی

<p>- بیشترین تعداد از طرح‌های مورد استفاده مطابق طبقه‌بندی‌های رایج کشور، طرح و نقش فرش در قالی‌های کرد خراسان رضوی به ترتیب شامل طرح‌های ترنج‌دار (حوضی)، قابی (خشتی) است و سایر طرح‌ها در درجات بعدی قرار گرفته‌اند.</p>	
<p>- استفاده از ترکیب‌بندی مناسب و تقارن به همراه تراکم بالای نقوش در متن قالی، استفاده از نقش‌مایه‌ها به صورت منفصل در متن قالی با توجه به ذهنی و بداهه بودن نقوش از جمله خصوصیات بصری آشکار در نظر بیننده است.</p>	متن
<p>- متن در قالی‌های کرد خراسان رضوی در تقدم دیداری بیننده قرار می‌گیرد.</p>	
<p>- ترنج‌های مورد استفاده در نمونه ترنجی (تک‌حوضی)، دوترنجی و سه‌ترنجی خصوصیات فرمی مشترکی از لحاظ اصول هندسه ترسیمی دارند که در این بین اشکال هشت‌ضلعی و مربع بیشترین کاربرد را دارند. وجود این ویژگی سبب یکنواختی بصری در کل کار شده است.</p>	
<p>- استفاده از خطوط محیطی ساده (صاف، شکسته) و پلکانی در فرم محیط پیرامونی هر یک از ترنج‌ها قابل مشاهده است.</p>	ترنج
<p>- کاربرد انواع نگاره‌های ذهنی به صورت انتزاعی با اشکال حیوانی از جمله کله‌قوچی، عناصر گیاهی و خطوط هندسی در ساختار تشکیل‌دهنده ترنج‌ها کاملاً مشهود است.</p>	
<p>- محیط پیرامونی لچک‌ها با توجه به قواعد ترسیمی خاص خود با استفاده از خطوط شکسته و عناصر به کار رفته در محیط داخلی آن‌ها تأثیر پذیرفته از نقوش موجود در متن است.</p>	لچک
<p>نقوش حاشیه با ابعاد و اندازه کوچکتری نسبت به متن طراحی شده‌اند که در این میان بیشترین تکرار حاشیه با نقش گل نرگسی و آستی بران اجرا شده است.</p>	حاشیه
<p>- همچنین استفاده نکردن از گوشه‌سازی در تمامی حاشیه‌های مورد بررسی به عنوان شاخصه اصلی قالی‌های روستایی پدیدار است.</p>	

(منبع: نگارندگان)

جدول ۲۲. نتایج کلی بررسی طرح و نقش قالی‌های کرد خراسان شمالی

<p>- بیشترین تعداد از طرح‌های مورد استفاده مطابق طبقه‌بندی نوزده‌گانه طرح و نقش فرش در قالی‌های کرد خراسان شمالی به ترتیب شامل طرح‌های ترنج‌دار (حوضی)، قابی (خشتی) و واگیره‌ای است و سایر طرح‌ها در درجات بعدی قرار گرفته‌اند.</p>	
<p>- به کارگیری ترکیب‌بندی یکنواخت به همراه تراکم بالای نقوش، استفاده از نقوش گیاهی و حیوانی به صورت انتزاعی و منفصل از خصوصیات بارز در متن قالی‌ها محسوب می‌شوند.</p>	متن

(منبع: نگارندگان)

متن	- متن در قالی‌های کرد خراسان شمالی در تقدم دیداری بیننده قرار دارد.
ترنج	- ترنج‌های مورد استفاده در نمونه‌ها از لحاظ اصول هندسه در ترسیم دارای فرم هشت‌ضلعی، مربع، مستطیل و سماوری هستند.
	- بیشترین کاربرد انواع نگاره‌ها به صورت ذهنی با عناصر گیاهی و سپس اشکال حیوانی به صورت انتزاعی در ساختار تشکیل دهنده ترنج است.
	- استفاده از خطوط محیطی ساده در فرم محیط پیرامونی هر یک از ترنج‌ها قابل مشاهده است.
لچک	- کاربرد لچک‌ها با توجه به قواعد ترسیمی خاص خود با استفاده از خطوط شکسته و پلکانی است که عناصر به کار رفته در محیط داخلی آن‌ها تأثیر پذیرفته از نقوش موجود در متن است.
حاشیه	- اندازه نقش‌مایه‌های به کار رفته در حاشیه کوچکتر از عناصر متن در نظر گرفته شده. همچنین بیشترین اجرای حاشیه با طرح‌های گل نرگسی، زولی و حاشیه با طرح‌های حیوانی و انتزاعی است.
	- عدم استفاده از گوشه‌سازی به عنوان یکی از ویژگی‌های قالی روستایی در به کارگیری حاشیه‌ها مشهود است

(منبع: نگارندگان)

قالی‌های اصیل کردی، که نشان‌دهنده ویژگی‌های قومی آن‌هاست، در قالی‌ها مشاهده کرد. همچنین مهاجرت دسته‌ای از اقوام کردنشین غرب ایران و قفقاز به شمال خراسان موجب شد تا عواملی از جمله عقاید، آداب و رسوم و محیط طبیعی نیز تحت تأثیر این جابه‌جایی‌ها با تغییراتی همراه شود. برخی از نقوش موجود در بافته‌های کردی خراسان مستقیماً برگرفته از آداب و رسوم رایج در منطقه و همچنین ارتباط آن‌ها با اقوام مجاور در منطقه مانند ترکمن و بلوچ است. با توجه به مطالعات میدانی صورت پذیرفته استفاده از نقوش، مثلاً چشم زخم، و تکرار آن در کل ساختار طرح یکی از این عوامل مطرح می‌شود. همچنین جابه‌جایی‌های حاصل از بیلاق و قشلاق عشایر کوچ‌رو، که امروزه بیشتر به صورت یکجانشین درآمده‌اند، موجب شده است تا آن‌ها از گونه‌های متعدد حیوانی به صورت انتزاعی

توجه به نوع زندگی اولیه این اقوام در قالب ایل‌ها و طایفه‌های کوچ‌رو و سپس تغییر نوع زندگی به شکل سکونت روستایی و دریافت‌های آنان از عناصر موجود در طبیعت، باورهای اعتقادی و بومی بر طرح و نقش قالی‌های آنان تأثیر بسزایی داشته است. چنان‌که تأثیرات محیطی از جمله الهام از طبیعت در اولویت به کارگیری نقش‌مایه‌ها قرار گرفته است. سپس استفاده از نقوش انسانی، حیوانی و گرایش به انعکاس اشیاء مورد علاقه در محیط پیرامون آنان، حجم قابل ملاحظه‌ای از نقوش قالی‌ها را در بر گرفته است. مطالعات نشان می‌دهد محیط پیرامون و اشکال طبیعی و کاربردی در زندگی یکجانشینی، بخش مهمی از منبع الهام هنرمندان بافنده قالی در این قوم است و، علی‌رغم مهاجرت این قوم به خراسان و تأثیر محیط جدید بر نحوه خلق و استفاده از نقش‌مایه‌ها، هنوز هم می‌توان رگه‌های مشترکی را از طرح و نقش

در ساختار طرح‌های خود بهره‌مند شوند. از جمله این نقوش، که به صورت گسترده در قالی‌های کردی خراسان از آن استفاده می‌شود، می‌توان به بز کوهی اشاره کرد که با توجه به محل زیست این حیوان در مناطق خراسان موجب شده است بافنده به صورت انزاعی و با ساختاری شکسته و با بهره گرفتن از برداشت‌های ذهنی خود از این نقش در بسیاری از طرح‌ها استفاده کند. همچنین از جمله نقش‌مایه‌های گیاهی رایج در منطقه می‌توان به نقش درخت اُرس اشاره کرد که در متن طرح قالی‌های کرد خراسان نمود دارد. علاوه بر نمونه‌های فوق، در مواردی نقوشی همچون خرچنگ، لاک‌پشت و مار در زیرمجموعه طرح‌های حیوانی مورد استفاده در دستباف‌های کردی خراسان به وضوح مشاهده می‌شود. با بررسی‌های صورت پذیرفته در مقایسه با طرح قالی‌های کردی کردستان استفاده از نقش‌مایه حیوانی ماهی در متن قالی‌ها بسیار مشاهده می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. **کرمانج:** خراسان واقع در شمال شرق ایران، در مرز افغانستان و آسیای مرکزی (شوروی سابق) سکونتگاه دسته‌هایی از کردهاست که به کردهای خراسان و «کرمانج» معروف هستند. فاروق صفی‌زاده در مورد واژه کرمانج چنین می‌نویسد: «کرمانج کوتاه‌شده کرد (kurd) و مان (man) به معنای مانیایی (mannay) است که یکی از قبایل ماد بوده‌اند» (صفی‌زاده، ۱۳۷۵، ۳۱). «کرمانج خراسان، که در اوایل دولت صفوی برای جلوگیری از تاخت و تاز ترکمانان و ازبکان به مرزهای شمالی ایران انتقال داده شد، سه ایل بزرگ زعفرانلو، شادلو و قراچورلو هستند» (توحیدی، ۱۳۷۱، ۱۴).
۲. **قفقاز:** «سرزمین قفقاز قرن‌ها جزء سرزمین ایران بود و در زمان فتحعلی‌شاه قاجار و طی دو معاهده ننگین گلستان و ترکمنچای (در سال‌های ۱۲۲۸ و ۱۲۴۳ قمری)، که ناشی از بی‌کفایتی شاهان قاجار بود، به مالکیت روسی تزاری و سپس شوروی سابق درآمد» (مجابی، ۱۳۸۸، ۲۸۳). «دستباف‌های این منطقه را آذری‌ها، ارمنی‌ها و کردها تولید می‌کردند. قالی‌های قفقاز عمدتاً به رنگ‌های روشن و عموماً با نقش هندسی بافته می‌شدند» (استون، ۱۳۹۱، ۲۶۹).

۳. Hull. Alistair

۴. Wilfried Stanzer

۵. **کردهای خراسان:** «کردهای خراسان، که در اوایل دولت صفویه (۱۰۱۰ ه. ق) برای جلوگیری از تاخت و تاز ازبکان به مرزهای شمالی این استان انتقال داده شدند، با نام‌های زعفرانلو در قوچان، شادلو و قراچورلو در بجنورد، هر کدام به تیره‌های متعددی تقسیم می‌شوند» (یساولی، ۱۳۷۵، ۲۸۵).

۶. در مورد تخته قاپو شدن و یکجانشینی ایلات و عشایر از جمله کردها باید دانست که حتی در زمان صفویه درصد مهمی از کردان یکجانشین بوده‌اند، منتهی در طول زمان این درصد افزایش یافته است. چنانچه در دوران رضاشاه وی از قدرت خوانین به مقدار فراوانی کاست و در تخته قاپو کردن (یکجانشین کردن) ایلات و عشایر کوشید. پس در صدد برآمد که این مسئله را با تغییرات اساسی و انحلال تشکیلات ایلی و مانع شدن از بیلاق و قشلاق کردن آنان حل کند و چادرنشینان را به کشاورزی وادار (لمتون، ۱۳۴۵، ۵۰۰).

۷. **قوچان:** شهر قوچان جزء اولین مراکز جمعیتی است که اقوام آریایی در آن سکنی گزیده‌اند (طاهرزاده، ۱۳۸۳، ۱۹). در تقسیم‌بندی خراسان بزرگ به سه استان خراسان رضوی، شمالی و جنوبی این شهرستان در خراسان رضوی واقع شده که مرکز تجمع طوایف بزرگ از ایلات کرد خراسان به نام زعفرانلو، قرامانلو، تبتکانلو و ... است.

۸. **بجنورد:** لازم به ذکر است که این شهرستان مرکز تجمع کردهای شمال خراسان است.

۹. **گره متقارن:** در این گره، نوع گره‌ها از نظر حرکتی قرینه است. بدین معنا که شکل گره را می‌توان به دو نیمه قرینه تقسیم کرد (اربابی، ۱۳۹۰، ۲۷).

۱۰. **دار:** دستگاه‌های قالبی که اصطلاحاً به آن‌ها دار نیز گفته می‌شود و از نظر شکل دستگاه و مکانیسم بافت آن‌ها را به دو نوع تقسیم می‌کنند: الف) دستگاه‌های افقی، ب) دستگاه‌های عمودی. دارهای افقی: دستگاه‌های افقی بیشتر در میان عشایر رواج دارد و علت رواج این نوع دارها در میان عشایر بیشتر به دلیل سهولت جابه‌جایی آن‌ها به هنگام کوچ است. با این دستگاه‌ها فرش‌هایی با اندازه‌های بزرگ را نمی‌توان بافت و همچنین فرش‌هایی که با این نوع دستگاه‌ها بافته می‌شوند گاهی در بالا و پایین اختلاف عرض پیدا می‌کنند (نصیری، ۱۳۸۵، ۵۹).

۱۱. **دار عمودی:** بیشترین کاربرد را دارد و داری است که تیره‌های بالایی و پایینی آن (سردار و زیردار) یا به وسیله دو تیر عمودی متصل و محکم می‌شود یا در سوراخ‌هایی که در دیوارهای کناری کارگاه ایجاد می‌شود جای می‌گیرند (پارشاطر، ۱۳۸۴، ۲۹).

باشد، اصطلاحاً طرح را قاب قابی یا به عبارتی خشتی می‌نامند (نصیری، ۱۳۸۲، ۴۶).

۱۵. **واگیره‌ای:** طرح اصلی آن به گونه‌ای است که سرتاسر فرش هم از جهت طول و هم از جهت عرض به قطعات منظم تقسیم می‌شود و هر قسمت توسط خطوط یا بندهایی به قسمت همجوار می‌پیوندد و به این ترتیب از به هم پیوستن این قسمت‌ها و بندهای آن‌ها کل طرح به وجود می‌آید (ژوله، ۱۳۸۱، ۲۱).

۱۶. **محرابی:** طرح اصلی محرابی از طرح محراب یعنی جای نماز امام در مساجد الهام گرفته شده و تزئیناتی از قبیل قندیل و ستون و گل و برگ به آن اضافه شده است (اشنبرن، ۱۳۷۴، ۳).

۱۷. **محرمت:** در این گروه متن فرش یا از جهات طولی یا به صورت مورب به ردیف‌هایی موازی با عرض اکثر اسواوی (معمولاً در ایران) تقسیم و درون این الگوی موازی با اشکال و نقوش متفاوت پر می‌شود. نقش مایه مسلط محرمات قلمدانی و بته است. قم، سیرجان و مناطق طوایف قشقایی بیشترین مناطقی هستند که از طرح محرمات استفاده می‌کنند (دریایی، ۱۳۸۶، ۳۹).

۱۸. Zuli

۱۹. Usti beran

۲۰. Goch

۲۱. **نقوش گیاهی:** این نقوش که تنوع زیادی دارند، در سفالینه‌ها و نقوش برجسته‌ها به وفور دیده می‌شوند و شامل برگ‌های رونده، درخت سرو، غنچه و ... هستند. از مشهورترین آن‌ها می‌توان به درخت مقدس هوم اشاره کرد (کشاورزی، ۱۳۹۴، ۱۲).

۲۲. **نقوش حیوانی:** این نقوش از حیوانات بومی فلات ایران الهام گرفته و بیشتر روی سفال‌ها به شیوه انتزاعی و ساده کار شده‌اند. این اشکال شامل ماهی، روباه، بز، گوزن، اسب، شیر، ببر، گاو، غزال و انواع پرندگان واقعی و خیالی همچون عقاب، طوطی، طاووس و سیمرغ (پرنیان) است (کشاورزی، ۱۳۹۴، ۱۲).

۱۲. **طبقه‌بندی‌های رایج:** در حال حاضر، طبقه‌بندی نوزده‌گانه و فعلی فرش ایران بیش از سه دهه (۱۳۵۱ ش) عمر دارد و با اعتبار این تفکیک توسط شرکت سهامی فرش ایران همین تقسیم‌بندی رواج داشته و در دانشگاه‌ها نیز تدریس می‌شود و عموم محققان و کارشناسان فرش ایران بدان استناد می‌کنند. این تقسیم‌بندی با توجه به شاخصه‌های شناسایی طرح و چگونگی جای‌گیری نقوش در متن فرش صورت می‌گیرد و کلیه فرش‌هایی که بر این مبنا وجوه مشترکی داشته باشند در یک گروه، که نماینده ساختار و اسلوب کلی طرح است، دسته‌بندی می‌شوند (دریایی، ۱۳۸۶، ۳۲). طرح‌های نوزده‌گانه شرکت فرش ایران عبارت‌اند از:

۱- طرح‌های آثار باستانی و ابنیه اسلامی، ۲- طرح‌های شاه‌عباسی، ۳- طرح‌های اسلیمی، ۴- طرح‌های افشان، ۵- طرح‌های شکارگاهی، ۶- طرح‌های واگیره‌ای (بندی)، ۷- طرح‌های بته‌ای، ۸- طرح‌های درختی، ۹- طرح‌های ترکمن، ۱۰- طرح گل‌فرنگ، ۱۱- طرح محرابی، ۱۲- قابی (خشتی)، ۱۳- گل‌دانی، ۱۴- طرح ماهی (هراتی)، ۱۵- طرح‌های محرمات، ۱۶- طرح‌های هندسی، ۱۷- طرح‌های ایلپاتی، ۱۸- طرح‌های اقتباسی، ۱۹- طرح‌های تلفیقی (دریایی، ۱۳۸۶، ۳۳-۴۰).

۱۳. **لچک ترنج‌دار:** در طرح لچک ترنج، اصلی‌ترین عنصر ترنج است که نقش مرکزی طرح را تشکیل می‌دهد. این نقش که گاهی یادآور حوض آب است تنها در فرش استفاده نمی‌شود. شاید در هر یک از ملموس‌ترین رشته‌های هنر ایرانی، رشته‌هایی از قبیل کاشیکاری، تذهیب، جلدسازی، نساجی سنتی و... به تناسب از ترنج استفاده و در تولیدات آن‌ها این نقش تصویر می‌شود (دریایی، ۱۳۸۶، ۹۵).

۱۴. **قابی (خشتی):** در صورتی که متن فرش با اشکال هندسی مربع و لوزی شبکه‌بندی و در داخل هر یک از خانه‌های این شبکه نقش مایه‌هایی به صورت مجرد ترسیم شده باشند، به گونه‌ای که هر خانه از نظر شکل و محتوا از خانه مجاور متمایز

■ فهرست منابع

اشنبرن، اریک، (۱۳۷۴)، *قالی‌ها و قالیچه‌های شهری و روستایی ایران*. ترجمه مهشید تولایی، محمدرضا نصیری، تهران: فرهنگسرا (یساولی).

استون، پیتراف، (۱۳۹۱). *فرهنگنامه فرش شرق تهران*. ترجمه بیژن اربابی. مؤسسه انتشاراتی جمال هنر.

اربابی، بیژن، (۱۳۹۰). *مرمت قالی و زیرانداز*. تهران: دانشگاه هنر.

بصام، سید جلال‌الدین، (۱۳۸۶). *رؤیای بهشت هنر قالیبافی ایران*. تهران: اتکا.

براتی، جواد، (۱۳۸۱). بررسی بافته‌های شمال خراسان (فوجان). پایان‌نامه کارشناسی فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

توحیدی، کلیم‌الله، (۱۳۶۴). *حرکت تاریخی کرد به خراسان در دفاع از استقلال ایران*. مشهد: بنیاد کتاب.

حسن‌زاده، سالار، (۱۳۸۱). *شناسایی، ریشه‌یابی و احیاء طرح‌ها و نقوش فرش دستباف ایران (قالی کردی ایران)*. تهران: طرح پژوهشی با حمایت مرکز ملی فرش ایران.

حضور، علی، (۱۳۶۷). *نقش‌های قالی ترکمن و اقوام همسایه*. تهران: فرهنگان.

- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷). *لغت‌نامهٔ دهخدا*. چاپ دوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دریایی، نازیلا، (۱۳۸۶). *زیبایی‌شناسی در فرش دستباف ایران*. تهران: مرکز ملی فرش ایران.
- ژوله، تورج، (۱۳۸۱). *پژوهشی در فرش ایران*. تهران: انتشارات یساولی.
- طاهرزاده، عبدالله، (۱۳۸۳). *عشایر کرد شمال خراسان*. تهران: خلیلیان.
- صفی‌زاد، فاروق، (۱۳۷۵). *پژوهشی دربارهٔ ترانه‌های کردی*. جلد اول. تهران: ایران‌جام.
- فریه، ر. دبلیو، (۱۳۷۴). *هنرهای ایران*. چاپ اول. تهران: فرزانه.
- کشاوری، مرجان، (۱۳۹۴). *هندسهٔ نقوش*. چاپ سوم. تهران: فرهنگ صبا.
- کاظم‌پور، داریوش، (۱۳۹۱). «مطالعهٔ نقوش دستباف‌های خراسان شمالی و استفاده از آن‌ها در طراحی نشانه». فصلنامهٔ علمی پژوهشی گلجام. شمارهٔ ۲۱.
- لمبتون، آ. ک. س.، (۱۳۷۵). *ایران عصر قاجار*. ترجمهٔ سیمین فصیحی. تهران: جاودان خرد.
- میرنیا، سید علی، (۱۳۶۸). *ایل‌ها و طایفه‌های عشایری کرد ایران*. مشهد: هما.
- نصیری، محمدجواد، (۱۳۸۵). *فرش ایران*. تهران: پرنگ.
- یساولی، جواد، (۱۳۷۵). *مقدمه‌ای بر شناخت قالی ایران*. چاپ دوم. تهران: یساولی.
- یارشاطر، احسان، (۱۳۸۴). *تاریخ و هنر فرش‌بافی در ایران (بر اساس دایره‌المعارف ایرانیکا)*. ترجمهٔ ر. لعلی خمسه. تهران: نیلوفر.
- Opie, James. (1992). *Tribal Rugs*, London: Laurence King.
- Stone, Peter. (1997). *The Oriental Rugs*, London: Thames & Hudson.
- Stanzer, Wilfried. (1988). *Kordi. Leben, Knüpfen, Weben der Kurden Khorasans*, Wien: Selbstvlg. Adil Besim.

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۹
بهار و تابستان ۱۳۹۵